

(əvvəli ötən sayımızda)

Öküzdən törəyən insan onun adı ilə tur, yeni öküz adlanmışdır. Türk dillərinin bir çoxunda tur sözü həm öküz, həm də doğulmaq, törəmək anlamı daşıyır. Oğuz dastanının uyğur versiyasında datürklərin ulu əcdadı Oğuz öküzlə Ay xaqanın izdivacından doğulmuşdur. Yəni adların mənasına uyğun olaraq Oğuz elə türklərin ulu əcdadı Tur və ya turun oğludur.

Türkoloq uzmanların əksəriyyəti oğuz sözünün öküz sözündən götürüldüyü fikrini müdafiə edirlər. Belə olduğu təqdirdə turlar dedikdə oğuzlar nəzərdə tutulur.

Turların Ön Asiyaya və Şərqi Avropaya yürüşləri saklardan yüzillərlə öncə baş vermişdi və sakların yürüşləri türklərin qərbə doğru yürüşlərinin yeni, təkrar bir mərhələsini təşkil edirdi

VII-XI əsrlər arasında tarixi Turan ərazisində onun varisi kimi mövcud olmuş Xəzər dövləti Turan dövlətinin ənənələrini davam etdirmişdir. Xəzər dövlətində də Turan dövlətində olduğu kimi hakimiyyətin əsas qolunu quz/turlar və barsillər təşkil edirdilər. Türklərin dövlət törəsinə uyğun olaraq hakimiyyət iki qoldan ibarət olurdu və bu qollar arasında münasibətlər bacanaq və ya küreçen boyuolmaqla sıx qohumluq əlaqələri əsasında qurulurdu. Dövlətdə sabitliyi qoruyub saxlamaq üçün Hakimiyyət sülaləsini təşkil edən boya mənsub xaqan mütləq hakimiyyətin digər qolunu təşkil edən boydan olan qızla evlənməli idi. Turanın qədim törəsinə uyğun olaraq quz/oğuz boyuna mənsub olan Xəzər xaqanı hakimiyyətin digər qolunu təşkil edən barsillərdən qız almalı idi. Görünür bu ənənə qədim Turan dövlətində də mövcud olmuşdur.

Aşağıdakı bölümde bu haqda geniş bəhs olunacağı üçün qısa şəkildə qeyd edək ki, Xəzər adı yəhudi-ibrani dilində Quz-ər adının təhrif olunmuş şəkildir.

Bir çox araşdırmaçılar məlum qaynaqlar əsasında Turan dövlətinin hakimiyyət sülaləsinin şəcərəsini müəyyən etmişlər. Turun oğlu Şatsəm (Zadşəm), Şatsəmin oğlu Başəng (Peşəng), onun oğlu Əfrasiyabdır. Dastanlarda və tarixi mənbələrdə Əfrasiyabın atası adlandırılan Türk xaqanı Peşəngin adı təmiz türkcə olub Başəngə sözdən ibarətdir və mənası "başda olan və ya başçı" deməkdir. (DTS, 1969, Səh. 46)

Z.V.Toğana görə peçeneq boyunun adı Əfrasiyabın atası

sa da, bir çoxunun adı təmiz türkcə ifadə olunmaqdadır. Əfrasiyabın Erenqızla yanaşı oğlanlarının Suxay, Kökbörü, Beycan, Qaraxan, Tezcan, Önderman, Barsqan kimi adları təmiz türkcədir. (Justi F. 1895, Səh. 394)

Turan dövlətinin mövcudluğundan etibarən onu idarə edən hakimiyyət sülaləsi gələcəkdəki bütün türk dövlətlərini idarə edən xaqanlar sülaləsinin özünü təşkil etmişdir. Öz legitimliyi-

Ələsgər Siyablı

şəcərəsi eyni kökə bağlıdır. Bütün bunlar türklərin uzun əsrlər boyunca transformasiyaya məruz qalsalar da, daima mövcud dövlət idarəsi kadrosunamalik olduqlarını və ilk baxışda dağınıq görünən müxtəlif dövr hakimiyyət sülalələri arasında bir genetik bağın mövcud olduğunu sübut edir. (Z.V.Toğan. 1981, Səh. IV)

Əfrasiyabın hökmdar ünvanlarından biri də Alpdır. Alp ilə alplıq anlayışı tarixən Türk topluluqları və dövlətləri içərisində çox önəmli yer tutmuşdur. Alp ünvanı Türklərin hərbi ordu düzəninin təməllərindən birini təşkil edirdi. Türk dövlətlərinin əsaslandığı və ona uğur qazandıran tək güc, ordu, alplıq və şü-

olmuşdur. "Bars" (Tonqa) qədim türk boylarından olan Barsillərin (bars-el)totemi idi. Alp Ər Tonqa adında olduğu kimi BarsVolqa (İtil)Bulqar çarlarının da uranı idi. Bars uran-totem olaraq çox zaman buynuzlu və qanadlı təsvir olunurdu. Bars adı ilə məlum olan ən qədim ölkə m.ö VIII-VI əsrlərə aid tarixi qaynaqlarda adı keçən, Ön Asiyada Urmıye gölünün aşağısında yerləşən Barsua (Parsia)ölkəsidir. XIX əsrin bir çox tarixçiləri Assuriyanın bir vilayəti olan Barsuanın turanlı mənşəyə malik olub subir türklərinin bir qolu olduqlarını yazırlar.

Alp Ər Tunqa və Əfrasiyab Turanın ulu xaqanı olaraq təkə Türkistanda qurulan dövlətdə hakimiyyət sülaləsinin kökünü təşkil etmirdi. Hindistanda qurulan Sak dövlətinin hökmdarı Azis də Ərtunqa adını bir az dəyişik şəkildə Erjuna kimi özünün hakimiyyət tituluna çevirmişdi. M.ö. 133-129-cu illərdə Hindistana gedib orda Kuşan dövlətini

Dünya tarixinin Turan dövrü

Beşəngin adından meydana gəlmişdir.

VIII-IX əsrlərə qədər Xəzərin qərbində məskunlaşan peçeneqlər Eftalitlərin zamanında bir hissəsi Qəznə tərəflərə yerləşmişdir. X əsrdə peçeneqlərin bir hissəsi Yayık (Ural)hövzə-

sində yerləşmiş, böyük hissəsi isə Balkanlarda məskunlaşmışdılar. Onların bir bölümü Beçene (Bacanaq)adıyla Oğuz birliliyinə daxil olmuşdular. (Z.V.Toğan, Rəşidəddin Oğuznaməsi, 2013, Səh. 98)

Tarixi qaynaqlara əsasən peçeneqlər kanqlıların bir tirəsi idi. Fikrimizə görə tarixin müəyyən dövründə Oğuz/Quz birliliyinə daxil olan Kanqlı boylarından biri oğuzlarla bacanaq-küreçen münasibətlərində olduğu üçün həmin kanqlı boyu oğuzlar tərəfindən bacanaq/peçeneq adlandırılırdılar. Bu bacanaq/peçeneqlər oğuzlarla aralarında yaranan ixtilaf nəticəsində ayrı-ayrı qərbə doğru getmiş və orda kumanlarla birləşərək Qıpçaq boy birliliyini meydana gətirmişlər.

Ferdinand Justinin müəyyən etdiyi Turan hökmdarlarının şəcərəsinə görə Turan padşahı Əfrasiyabın 9 övladı olmuşdur. Onlardan biri Erenqız (Firenqiz)adlı qız, digər 8 isə oğlan idi. Turan hakimiyyət sülaləsinə məxsus şəxslərin türkcə adları fars dilində nə qədər təhrif olun-

ni sübut etmək üçün böyük türk hökmdarlarının hamısı öz şəcərələrini Turan padşahı Əfrasiyaba bağlayırdılar. Beləliklə, Əfrasiyab – Alp Ər Tonqa türk xaqanlarının ulu əcdadı hesab olunur.

Mahmud Kaşğari Əfrasiyabın Barsqan adında oğlu və onun adını daşıyan Barsqan şəhərinin mövcud olduğunu yazır. Bu Əfrasiyabın Alp Ər Tonqa olmasını sübut edən bir faktır, çünki Tonqa adı ilə Bars adı ekvivalent təşkil edirlər.

Z.V.Toğanın yazdığına görə Türk və monqollar Xaqanlar nəslinin V əsrdəki əfsanəvi Aşınadan törədiyinə inansalar da, əslində, Xaqanlar nəslinin başlanğıcı xaqanların ulu əcdadı sayılan Sak hökmdarı Alp Ər Tonqadan başlayır. E.ç. dövrlərdən etibarən Orta Asiyada müəyyən bir hökmdarlar nəslini mövcud olmuş, Sakların şərqə Avropa qolu olan iskitlər də daxil olmaqla Çin müəlliflərinin bəhs etdikləri şərqə Hun, Avropa müəlliflərinin əsərlərindəki qərbi Hun hakimiyyət sülaləsi və oğuzların yabquhökmdar sülalələrinin nəsl

caət olduğu kimi onun yüksəlişi və çöküşü də onun varlığına bağlı idi. Alplıq ünvanına sahib olan adam yalnız öldürməyi bacaran bir canlı döyüş maşını deyildi, yüksək və yetgin ruha malik bir qəhrəmandır. Alp öz cəsəti, igidliyi və döyüş bacarığı, ətrafındakıları ruhlandıraraq öz arxasınca apara bilən yüksək xarizmaya malik bir bəhadır. Alp Ər Tonqanın nümunəsində Türkxaqanlarının alplığı və bilgəlikləri xalqın onlardan bəklədikləri ən başlıca keyfiyyətlər idi. Alplıq bu ünvan layiq görülmüş adamın onu hər kəsdən fərqləndirən üstün keyfiyyətlərə malik olması deməkdir. Alp Ər malik olduğu yüksək əsgəri və idarəçilik keyfiyyətlərinə görə Alp Ər Tonqanın nümunəsində Tanrıdan kut almış xaqanlara və ordu başbuğlarına verilən bir ünvan mahiyyəti daşıyırdı. (Ba-haeddin Ögel. C. 1, 1982, Səh. 245-249)

Əfrasiyabın, yeni Alr Ər Tonqa adındakı Tonqa sözü türkcə bars-bəbir mənasındadır. Tonqa adı igid, cəsur anlamında bir çox türk qəhrəmanlarının titulu

quran Kujula Kadfis Asizi məğlub edərək onun Ərtunqa ünvanını da mənimsədi və "Erjuna yasaqa", yeni Ərtunqa yasağı adlı qanunlar yasağını qəbul etdi. Z.V.Toğan Erjuna adının Ərtunqa adının dəyişik şəkli olduğunu yazmışdır. (Z.V.Toğan, 1981, Səh. 145)

Fransız tarixçisi Lenorman yazır ki, Turan adı I Daranın (m.ö. 521-435)kitabələrində və yunan müəlliflərinin əsərlərində rast gəlinməyə də, çox qədim tarixə malikdir. Turan adının ilkin forması olan Tura adı Zərdüştlüyün müqəddəs kitabı Avestadakı "tura" şəklində ifadə olunmuşdur.

Lakin J.Oppert Tur və Turan adlarının Avestaya qədim zamanlardan Ön Asiyada məskunlaşan öntürklərin öz dilindən keçdiyini linqvistik dəlillərlə sübut etmişdir.

Oppert Əfrasiyab adının iran mənşəyinə malik olduğu haqda iddiaları təkrar edərək turanlı sakların dilində olan bu adın iranlılar tərəfindən təhrif edildiyini yazır.

(ardı gələn sayımızda)